

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А.О. Тымбол*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: tymbolova@mail.ru)**Тарихи фразеологизмдердің лингвомәдени уәжі**

Аңдатпа. Тіліміздегі бейнелі сөз оралымдары, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер халқымыздың рухани байлығы ғана емес, сонымен бірге мәдениетіміз бен әдебиетіміздің бай тарихы, ізгі дәстүрі, асыл қазынасы, ұрпақтан-ұрпаққа қалар мирасы. Қазақ ұлтының баға жетпес рухани құндылықтарының бірі – ұлттық тілі болса, сол тілдегі «сөз маржандары», «ерекше қабаты», «бейнелі формулалар» болып табылатын фразеологизмдерде халықтың салт-санасы, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі, бір сөзбен айтқанда бүкіл болмысы тұнып жатады. Демек, әр кезеңнің үзiгiн танытатын мақал-мәтелдер, фразеологизмдер мен қанатты сөздердің өн бойында ақпараттық, тілдік деректер жатады. Халық санасында қатталып, сақталып қалған мұндай тілдік деректерді зерттеу арқылы біз өз тарихымыздың тереңіне бойлап, түркілік діңгектен нәр алған қазақы ұлттық жад пен сананы жаңғыртуға қол жеткіземіз. Сондықтан менталдық тарихи-мәдени тұтастықты көрсететін лингвомәдени тілдік бірліктерді талдау танымдық білім қорын толықтыруға сеп болары сөзсіз. Мақалада астарында тарихи, мәдени, тілдік код сақталған тарихи фразеологизмдердің лингвомәдени уәжі бағамдалады. Мысалы, «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», «Тарықсаң – Таласқа бар», «Қап тауы. Қойқаптың тауы», «Ақтабан-шұбырынды, Алқакөл сұлама» сияқты фразеологизмдерге тарихи деректерді саралай отырып редукция тәсілі арқылы талдау жасалады.

Түйін сөздер: тарихи фразеологизмдер, ақпараттық, тілдік деректер, ұлттық жад пен сана, мәдени код, лингвомәдени уәжі

DOI: <https://doi.org/10.71078/s79vgm70>

Түсті: 14.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Қазақта «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін қанатты сөз бар. Түркі халықтарында жиі ұшырасатын есімнің бірі – *Майқы би*. *Майқы би* – ел билеген көсем, басынан сөз асырмаған шешен. Аңыз бойынша Орманбет би қайтыс болған соң қазақтарды үш жүзге бөлген осы *Майқы* екен. «*Майқы айтты*» деген сөздің көпшілігі халық даналығына айналып кеткен.

Оңтүстік-Шығыс Башқұртстанда ер адам туралы оның тектілігін мақтан еткенде: *Төп атаһы – Майқы бей* 'әкесі – *Майқы би* деп сөйлейді. Қарақалпақ тілінде мақал-мәтелдер сияқты даналықтан туған, өсиет мәнінде айтылатын әсерлі ой түйінділерінде, ел арасында таралған, көбінесе өмірде болған, елге ерекше еңбегі сіңген, даңқы жер жарған тұлғалар ретінде *Майқы бидің* есімі кездеседі. Айталық, «*Қазақ, қарақалпақ түбі бір, Түп атасы Майқы бий, Түбен Өзбек түбі бір, Түп атасы Майқы бий*» фразеологизмдерінде *Майқы би* образы бүкіл түркі жұртын біріктіруші тұлға ретінде танылады. Осыған орай шешендік дәстүрдің негізі әріден, ежелден басталады деген ұғымды білдіретін мақалдағы *Майқы кім?* деген сауалға жауап іздеген зерттеушілер аз емес. Көптеген зерттеушілер тарихта екі *Майқы* болған деп көрсетеді. Алайда пікірлер әртүрлі. Біріншісі – *Айса пайғамбардан*

жүз елу жыл бұрын өмір сүрген, сөз бастаса шешен, қол бастаса көсем, болжап жіберсе айтқаны келген әулие Майқы Мәнұлы (б.з.б. 178-89). Бұл Майқы үйсін мемлекетін билеушілердің бірі болған, би атанған тұңғыш адам. Екіншісі – Шыңғысхан заманында өмір сүрген, ханның он екі биінің бірі, ақылшысы, оң қолы болған, қазақтың үш жүзіне де төбе би атанған 1105-1225 жылдар шамасында ғұмыр кешкен *Майқы би Төбейұлы*. Тарихи деректерге қарағанда, ол бір ғана емес бүкіл түркі тұқымдас халықтардың бас биі болғанға ұқсайды. Сондықтан да оны түрік тұқымдас елдер әсіресе татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек халықтары бас биіміз деп санаған. Сондықтан Майқы – түркі халықтарында қадірлі есімдердің біріне жатады.

Зерттеу әдістемесі

Тіліміздегі «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дейтін нақылға айналып кеткен тұрақты оралым бүгінде екінші Майқы биге телініп айтылады. Тарихи деректерге лингвоэтнологиялық тұрғыдан талдау жүргізу арқылы адресант қолтаңбасын нақты ажыратуға болады. Осы орайда тарихи деректерді саралай отырып, прецедентті есімге (Майқы би) редукция тәсілі арқылы талдау жасадық.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Абай «Маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда қазақтардан құтты болсынға он екі кісі барыпты. «Сол он екі кісінің бірі қазақтан Майқы би деген кісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген мақал болған. Майқы сол кісі екен» деп екінші Майқыны атайды. Белгілі тарихшы ғалым Т. Омарбеков те «Майқы би» атты зерттеу мақаласында шежірелік және жазба деректерді салыстыра отырып, түркі қоғамында осы екі Майқы болған деп көрсетеді. Бұл деректерді парсы тарихшысы Рашид ад-Диннің «Жамиғат ат-тауарих», моңғол жылнамасы «Алтын тобчида», башқұрт тарихшылары Р.Г. Кузеевтың, Я.А. Башировтың, Ш.Ш. Уәлихановтың жазбалары растай түседі деп дәйектейді (Омарбеков, 2021).

Қазыбек бек Тауасарұлының кітабында түп Майқы мен Бабыралы туралы айтылады (Тауасарұлы, 1993).

Тарихшы ғалым Т. Қаратаев «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген қанатты сөз Мәнұлы Майқыға арналса керек. «Майқы би қазақтан да бұрын жасаған. ...Алаш, Алаштан – Қазақ пен Созақ» деп шежірені келтіреді. Ғалым екінші Майқыны (Майып) Айтұлы деп көрсетеді. Кейін атағы шырқап тұрғанда, қазақтар майып деп кемсітіп атауды қолайсыз көріп, он сегізінші бабасы Майқы бидің атымен атап кетіпті» (Қаратаев, 1998), – деп көрсетеді.

Мифолог ғалым С. Қондыбай Шыңғысхан тұсындағы Майқыны атайды: «*Майқы. Байқы. Байғу. У казахов первый жрец или царь (бек-бий), в генезисе – первый человек на Земле. Согласно квазиисторическому преданию, Майқы бий – историческое лицо, жившее во времена Чингизхана, он – один из биев-жрец Чингизхана. Говорят, что он раздавал казахским жузам и отдельным родам знаки (тамга) и девизы (ұран); это отгласок мифического представления об устройтеле социума, цивилизации» (Қондыбай, 2008). Бұдан ғалымның «Ілкі Төрдің құзырындағы» сөздің бастауын осы екінші Майқыға телітінін байқаймыз.*

Профессор Б. Тілеубердиев те қазақ ономастикасындағы антропонимиялық бейнелерді талдау барысында С. Қондыбай деректерін келтіре отырып, мынадай тұжырым жасайды: «Майқы би» мифоантропонимиялық концептісінің басты идеясы, лингвотанымдық мазмұны елдің, қазақ атаулы халықтың ең алғашқы адамы, түп қазығы, ұлы бабасы деген түсінікке тіреліп тұр. «Майқы би» туралы аңыздық деректердің саны аз, мысалдарын мифтік «Ұлы Баба» деңгейінде түсіндіруге болады», - дейді (Тілеубердиев).

Ал Б. Қыдырбекұлының «Түгел сөздің түбі бір» (1993) еңбегінде тарихта үш Майқы

болған. Нағыз Майқыдан басқа Майып, Ұран (үшеу) болғандығы көрсетіледі: «XII ғасырда жасаған Майқы (Майып) мансап иесі, бірақ сөз иесі емес. Оған бұрын өткен аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермеген, қаусырма жақ, қызыл тілге келгенде алдына жан салмаған он сегізінші бабасы түп Майқының аты берілген» (77 б.).

Тарихта үш Майқы болғандығын жазушы Б. Нұржекеұлы да мынадай деректермен растайды: «Біз білетін үш Майқы бар. Біріншісі – 1 ғасырға дейін туған «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би; екіншісі – Бабыралы деген ақсақ кісі. Оны жұрт Майып деп атап, кейін пысықтығына бола Майқы атап кетеді. Үшінші Майқы Шыңғысханның заманында 12 ғасырда өмір кешеді. Шын аты Ұран болған, әділдігі мен шешендігіне бола Майқы атанған. Көп шежірешінің ежелгі Майқымен шатастырып жүргені – осы Майқы. XII ғасырда өмір сүрген адам, меніңше, қазақ сөзінің «түп атасы» бола алмаса керек. Өйткені ол кезде Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұн кітаптары жазылып қойған. Қазақ сөзінің түбі осы XII ғасырда ғана қаланса, онда «түгел сөздің түбі» Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұн болуы керек-ті. Демек, «түгел сөздің түп атасы» майқыдай болған Бабыралы да, Ұран да болмайды, Майқының өзі болады» дейтін уәжді пікір айтады (Нұржекеұлы, 2005). Біз де осы деректерге сүйене отырып, Айс пайғамбардан бұрын өмір сүрген, үйсін елінде билік құрған, тарихи қайраткер тұлға бірінші Майқыны түгел сөздің түп атасы деп танымыз.

Майқыға қатысты деректерде оны «Қарқуардай Майқы» деп, таңның атысы күннің батысы талмай шырылдайтын құсқа теңеген. Теңеуге арқау болған қарқуар қандай құс десеніз, сайрауық құстардың бір түрі (зат. зоол.). Ертеден сайрағаннан талмай түннің біршамасында сайрауын қояды екен. Содан аз ғана демалып, таң құланиектене қайта сайрайды екен. Бүгінде қызыл кітапқа енген, сирек кездесетін әдемі құс Қарқуар сайрағанда басқа құстар сап тынады екен. Сайрағыш құстардың ішіндегі ең даусы жағымды, талмай шырылдайтындығы жағынан Майқының тоқтамай төгіліп сөйлеуіне теңеу болған. Ал ақындар өлеңіндегі «Көкте ойнап қарқуар құс жүр ақырып!» (С.Нұржан) дегенге назар аударсақ, бидің бетің бар, жүзің бар демейтін турашылдығы, өжеттігі бейнеленіп тұр деуге болады.

Майқы би дискурсындағы сөз этикетіне келетін болсақ, бүгінде афоризмге, мақал-мәтелге айналып кеткен аталы сөздері, бата беру салты дәстүрлі түрде орын алады. Бұл орайда, адамның ойына, көңіл-күйіне, сезіміне, мінез-құлқына, іс-әрекетіне суггестиялық амалдар зор ықпалын тигізеді. Би айтты деген «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді. Ханның биі ақылды болса, Қара жерден кеме жүргізеді. Би екеу болса, дау төртеу болады. Дауыл болмай жауын болмас, Даулы болған қауым болмас» дейтін адамды сендіру, иландыру, шабыттандыру, т.б. аталы ой, баталы пікірдің барлығы сөз арқылы іске асады. Сонымен, қарап отырсақ, би болған, ел басқарған үш Майқы да өз заманында сөз тізгінін ұстаған аузы дуалы, сөзі уәлі тұлғалар болған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Халық тарихымен тығыз байланысты жер-су атауларына қатысты қызық деректер қазақ лингвомәдени бірліктерінде жақсы сақталған. Мысалы, «Тарықсаң – Таласқа бар» фразеологизмі. Бұл тарихи тұрақты тіркес жер атауы Талас өзені бойында V ғасырға дейін салынған бүгінгі Тараз қаласының бұрынғы аты. Махмұд Қашқари сөздігінде: Талас екеу болған. Ол «Талас – Тираз деген атпен мәшһүр болған екі шаһар. Біріншісі Улуғ талас – Үлкен талас, мұсылмандардың шекарасына орналасқан. Екіншісі Кәми Талас – Кіші талас деп аталады», -деп көрсетілген (Қашқари, 1993).

М.Х. Дулати әйгілі «Тарих-и-Рашиди» еңбегінде «Йанки» не «Йанги» сөзін Таразбен балама түрде қолданады: «...Осы кітапта айтылатын бір қаланың аты – Тараз. Онда моғолдар таразды Ианки деп атайды. Бұл мәліметке ғалым И. Жеменейдің аудармасымен жарық көрген М.Х. Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің үшінші басылымындағы

«Сұлтан Әбу Саид мырза Мауараннахрда патша болатын. Ол ханды қуып, тарихи кітаптарда Тараз деп жазылған «Ианкіде» оған жетіп, соғыс басталып кетті» дейтін жолдарды жоғарыдағы деректі нақтылай түсу үшін келтіруге болады («Ақ жол» газеті. №123/124. 6 қазан, 2015).

«Тарықсаң – Таласқа бар» дейтін көне ұғым қазақтармен көрші қырғыздардың тілінде де сақталған. Талас жерін «Манас батырдың бектері мен шоралары жиналып іштеріндегі өкпе-реніштерін, жүрек сырларын ашып, түсінісетін жері болған», - дейді Ә. Қайдар (Қайдар, 2003).

Жамбыл облысы Тараз өңіріндегі Талас өзенінің арғы жағы қырғыздардікі. Қырғыз тілінде Талаш (Талас) – топоним. Жер, аймақ атауы. Жоғарыдағы ғалым айтқан «жүректегі шерін тарқататын, түсінісетін» жер дегендегі дерек «Манас» жырында кездеседі. «*Киынсып келген кырғызға, кылсам кыйла жанжал бар, Сыртында Талас жерим бар, Жырғалдуу шөкүн элим бар*» (Манас, 2015).

Тараз өңірін зерттеуші ғалым З. Құламанова «Тастағы Тараз тарихы» атты кітап-альбомында мынадай пікір білдіреді: «Біздің пайымдауымызша, Талас, Талғар топонимдерінің құрамындағы «тал» сөзі өзара мәндес, әрі бір түбірден болуы керек. Ә.Мурзаевтың көрсетуінше, тәжік тілінде «таль» – «тау, жота, жон, шоқы, биік, төбе». Атаудың екінші сыңарындағы «ас» сөзі орал-алтай тілдерінде өте ерте замандарда қолданылса, қазірде кейбір тілдер қорында берік сақталған. Мысалы, ханты тілінде «ас» – «су, үлкен өзен», хакас тілінде «Талакан» («кан» – өзен тава Азас) «ас» – «өзен, су», казас («ас» – «өзен»). Егерде аталған сөздердің лексикалық мән-мағыналарына жүгінсек, «Талас» – «таудан құлай аққан өзен», «тау өзені» деген мағынаға ие сияқты» (Әбіласан, 1998). Ал Ә.Әбіласан тарихи-этимологиялық зерттеулерінде бұл атауды былай тарқатады: «Тираз» аты не мағына береді? «Тур» монғол тілінде ғимарат, қалашық, баба түрkte (мәйіт қоюға оңды орын) оңды орын, төбе. «Аз» көне түрkte тайпа, құс аты. Қашқари түсініктемесі бойынша азғантай және сусар тон, киімдік жібек не басқа тоқыма мата, адасу, азғындау мәндерін білдіретін сөз. Егер Тираздың тұзды кен орындарындағы шаһарлар екенін ескерсек, бұл баба түрк мәніндегі «тур» мәйіт қоюға оңды орын және «аз» (мәңгілік шыңы) мата ұғымындағы сөздерден шыққан деуге негіз шығады. Ал «Талас» аты – баба түрктің «тал» – су және көне түрkte «аш» – асу, өту мәніндегі сөздерден шыққан деп білеміз. Демек, «Тираз» да, Талас аты да жергілікті жағдайдың өзіне тән сипаттарына сәйкес келеді», - деп көрсетеді (Әбіласан, 1998).

Өтен Сағындықұлы Тараз атауының туындауына бірнеше себептер бар деп көрсетеді: «Біріншісі, таразы, себебі бұл қалада сауда кеңінен жайылған, яки болмаса осы қалада таразылардың шығарылуы да ықтимал, яки болмаса осы жерде таразылардың дұрыс қолданылуына жергілікті өкімет қатты көңіл бөлсе керек. Ендігі бір болжам – «тараз» - тар-ыздан да пайда болуы мүмкін. Осы атаудың төркіндері «тар – асу немесе «тар – азу» да болуы ғажап емес» деп болжам жасайды (Сағындықұлы, 2009).

Сондай-ақ «Тараз сөзінің мәні – әдеміліктің үлгісі дегенге келеді. «Тараз қыз» – тал бойлы талдырмаш қыз» (І.Кеңесбаев. ҚТФС, 494 б.) деп берілген.

«Тараз – арабша үлгі, жүйе немесе стандарт деген мағынада. Стандарт сөзінің қазақша баламасы – «тараз» болуы керек», - дейді Ғ.Ақпанбек («Зерде» журналы. №10. 2004. 18-б).

Қырғыз тіліндегі Бішкек (бесінші көк), Шолпан қалаларының атаулары астрономиялық мәнге ие екендігін байқаймыз. Тараз атауын да аспан әлемімен (таразы жұлдызымен) байланыстыратын деректер бар. «Жұлдыз аттас жалғыз шаһар жердегі» (М.Ыбырайым. «Көне тараз» өлеңі) деп ақындар да қаланың атауын таразы жұлдызымен байланыстырады. Осы орайда біз де бір жорамал ұсынғымыз келеді. Алдымен Таразы шоқжұлдызы туралы айтып өтсек. Алғашында Таразы шоқ жұлдызы Сарышаян шоқжұлдыздары қатарында болған. Б.з.д. I ғасырда Август императордың құрметіне

шоқ жұлдыз ашу ұсынылады. Қазіргі Таразы шоқжұлдызы сол кезеңдерде Сарышаян шоқжұлдыздарына бөлініп жеке атау алады. Таразы салмақ өлшеуіш құрал екені белгілі. Шоқжұлдыз атауы да осы таразы бейнесіне ұқсағандықтан қойылған. Енді қызығы осы шоқжұлдыз атауы пайда болған кезеңдерде, яғни осыдан 2000 жыл бұрын Тараз қаласы да бой көтерген. Ұлы жібек жолындағы сауданың негізгі қаласына айналған. Сауда сөзімен таразы сөзінің қатар жүретіні анық. Түрлі саудагерлердің тауары мен тағдыры таразыға түсіп жататын қаланың атауы Таразы деп аталып кетуі де әбден мүмкін деген жорамалымыз да жоқ емес.

Сонымен Тараз сөзі өте көне атау. Шығу тарихы да өте ертеде жатыр. Тараз шаһары VII ға–сырдан бастап Ұлы Жібек жолы бойындағы ең ірі сауда орталықтарының бірі болған. X–XII ғасырларда Тараз түркі дүниесінің аса ірі саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғанын бүгінде зерттеушілер дәлелдеп жүр. «Таяқ тастасаң тал болып көктейтін» деген Асанқайғы айтқан мекен осы. 2000 жылдық тарихы бар қала атауының шығу тарихын жоғарыдағы деректердің барлығы Талас өзенімен байланыстырады. Тараз қаласы атын тоғыз рет өзгерткені тарихтан белгілі. Бірақ қазіргі күні осы атаумен қалды. 2000 жылдық дәуірді бастан кешкен қаланың тарихына қатысты айтылатын «Тараз – тарихымыздың темірқазығы», «Тараз – рухани байлығымыздың алтын діңгегі», «Тараз – шын мәнінде де біздің тарихымыздың таразысы, ғажайып айнасы, бұлтартпас айғағы» дейтін афоризмдер көне шаһардың бейнесін таныта түседі деуге болады.

Қап тауы. Қойқаптың тауы. Көне. 1. Алыстық, тылсым күш өлшемі, биіктік өлшем-межесі болған мекенжай. «Қап» – араб сөзі, ұшы-қиыры жоқ, бүкіл әлемді орап алатын тау деген ұғымды білдіреді. Хасен ел-жұртын, мал-мүлкін тастап, қаңғырып ғашығын іздеген... Неше ай, неше күн михнат шегіп, жол жүріп, Қап тауынан асып, бір бәйтеректің түбіне келіп, тынығып жатқан (С.С.). Кеудесінің кеңдігі Қойқаптың тауы сыйғандай (А.Ә). (ҚТФС, 1977, 320 б) 2. Қап тауындай. Молдық, үлкендік өлшемі (320б) (ҚТФС, 1977).

Парсы тілінде гаф – тау, бүкіл дүниені қоршап жатыр дейтін аңызға айналған зор тау. Араб тілінде хаф – бірдемені қоршау деген сөз (119 б.) (ҚТЭС. I.К. және Ж.Б.). Татар тілінде Каф тавы (Кәф тай арты) өте алыс жер. Барлық зұлым рухтар өмір сүрген мифологиялық Каф тауының атымен аталады (Татарча-русча фразеологик сүзлек, 2001).

Қырғыздың Манас жырында Қап – мифтік өткелсіз биік тау. Қап – өте алыс, белгісіз, қорқынышты жер, тау (Манас, 2015).

Белгілі мифолог ғалым С.Қондыбайдың еңбегінде Қойқап – Көйқап – Қап тауы туралы мынадай дерек бар: «Қап – су арқылы да, құрлық арқылы да жетуге болмайтын мифтік қасиетті таудың атауы. Кітаби, сондай-ақ фольклорлық дәстүрде қазақтар да, басқалар да оны Кавказ тауларымен сәйкестендіруге тырысады, әйткенмен, бұл – бастапқы келтірімді түсінбегендіктен туындаған үйреншікті қателесулердің бірі болып табылады дей отыра, Р.Генонның араби-мұсылмандық дәстүрдегі «Қаф» тауын қасиетті немесе полярлық тау деген пікірін атап көрсетеді. Қап тауын типологиялық деңгейде «Барсакелмес» ұғымымен салыстыруға болады. «Қап» («Қаф») – араб дәстүрінің ұғымы; оның да аржағынан дей-түркілік бастауды табуға болатын шығар. Осы атаудың алдына жалғанған «Қой» («Көй») сөзі байырғы түркілердегі мағынасы жағынан Қап тауының символдық мағынасына қарайлас, оның дей-түркілік аналогы, параллелі болған дербес мифтік ұғым болуы әбден мүмкін дей аламын, мағынасы бірыңғайлас Қой (Көй) ұғымы мен Қап ұғымы кейінгі ортаазиялық және қазақстандық мұсылман түркілердің келтірімінде тұтасып, бір атау болып кеткен. Осындай қисынның жай ғана тұспал деңгейінде қалып отырғанына қарамастан, «қой» («көй») сөзінің дей-түркілік этимологиясы («көң/көнг» праформасы) осы тұспалдың негізсіз еместігін көрсетеді. К.Юдахин «көйтун» сөзін «искусственно образованное по типу көйқап, «страна ночи, север» деп тұспалдайды, мұндағы біз үшін маңыздысы – «көй» немесе «қой» сөзінің неліктен «Қап тауы» атауына жалғануын анықтау болмақ, өйткені осы сөздің жалғануын кездейсоқтық деп қарауға

болмайды. Сөздің бүгінде ұмыт болған астарлы мағынасы болуы мүмкін. Қойқап немесе Көйқап – 1) Ғаламдық тау, 2) Ілкі Төрдің символы. Яғни оның солтүстік полюспен немесе полярлық белдеумен байланыстылығы айқындалады. Қойқап тауы, Ілкі Төрдің бір атауы ретінде, осы дәстүрдің қорышылары (хранители) мекендеген, жатқан, тұрақтаған нүкте-кеңістік ретінде қабылданады. Фольклорда Қойқапты немесе Қап тауын мекендеушілер ретінде дәулер, перілер, т.б. квазитарихи тұлға есімдері аталады» (Қондыбай, 2008).

Қорытынды

«Аңыздарға сәйкес, Қап – әпсаналық тау. Ол жердің айналасын көмкеріп жатыр. Күн кешке Қап тауының артындағы шұңқырға батып, таңертең сол таудың үстінен шығады-мыс. Хаят суы да Қап тауында деген сөз бар. Әдебиетте тұспалмен әлемнің ең алыс жерін Қап тауы дейді. Бұрынғылар Қап тауын жердің шегесі деп білген. Олардың сенімі бойынша, тау жасыл зүміреттен тұрады; аспанның көгілдірлігі осы таудан түсетін зүміреттің жарығы, әйтпесе аспан пілдің сүйегі сияқты ақ түсті-міс. Қап тауын адам баласы мекен етпейді. Қап тауы мен аспанның арасы бір адамның бойындай ғана. Исламдық жағырапиялық кітаптарда Қап тауын Ирандағы Алборз тауы деп атаған. Сопылар Қапты жүректің, самұрықтың, жан мен хақтың мекені санаған (А.Қасым. «Түркістан» газеті. №20 (1294), 2019).

Қап тауы арқау болған фразеологизмге қатысты осындай мифтік-танымдық деректерден адам баласының аяғы баспайтын алыс, тылсым, зор, үлкен деген мәнді көреміз.

«*Ақтабан-шұбырынды, Алқакөл сұлама*». Ш.Құдайбердіұлы «...1723 жылы қазақ қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цеван Рабдан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш, жаяу шұбап бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтыпты: «Балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қалай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де солай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты *«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын»* дейді. Мағынасы «табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан күн» дегені және сол жолда айтылған қазақтың өлеңі мынау деп *«Қаратаудың басынан көш келеді»* дейтін қазақтың азалы әнін келтіреді (Құдайбердіұлы, 2015).

Сонымен қатар М.Ж. Көпейұлы бұл зобалаң туралы «Жұттан, жаудан, жаяу басын алып қашқан елдің шұбырған шұбырындысы аппақ сүрлеу болып қалады екен де, табандары таздың басындай жалтырап қалады екен. Жатқанда алқа қотан айнала жатады екен. Семіздерін ортасына алып, қорғап, күзетіп жатады екен. Басқа бөтен ру ұрлап, сойып жеп қоя ма? деп. Сондай-ақ *«Қазақтың ең алғаш көрген жұты – Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама. Күннің суықтығынан тайыншаның маңдайы қарс айрылған, киіз үйдегі шойын қазандар қақ жарылған»* (Көпейұлы, 2008).

Екі ғасырға созылған жоңғар шапқыншылығын сипаттайтын тарих бедерінің ізі *«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама, қайың сауған, Қаратаудың басынан көш келеді»* секілді тұрақты қолданыстар арқылы тілімізде сақталып қалған. Демек, тіліміздегі мұндай тарихи фразеологизмдерді зерттеу – тіл мен мәдениет арасындағы байланысты көрсетіп, олардың халықтың тарихи, мәдени, әлеуметтік жағдайын тілдік деректер арқылы тереңірек түсінуге және ұлттық жадты жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Әбіласан, Ә. (1998). *Көне сөздер құпиясы (тарихи-этимологиялық зерттеулер)*. Алматы.
Кайдар, А. (2003). *Тысяча метких и образных выражений*. Астана.
Қондыбай, С. (2008). *Казахская мифология* (5 т.). Алматы.
Қондыбай, С. (2008). *Казахская мифология* (8 т.). Алматы.

- Көпейұлы, М. Ж. (2008). *Шығармалар жинағы* (8 т.). Алматы.
Қаратаев, Т. (1998). Қазақ тарихы. *Қазақ тарихы*, (4-5).
Қашқари, М. (1993). *Түбі бір түркі тілі*. Алматы.
Құдайбердіұлы, Ш. (2015, қазан 6). Қазақ қайдан шыққан. *Ақ жол*, (№123/124).
Құламанова, З. (2017). *Тастағы Тараз тарихы*. Тараз.
Манас энциклопедиясы. (2015). *Манас энциклопедиясы* (1 т.). Бишкек.
Нұржекеұлы, Б. (2005, қазан 13). Майқы би. *Жас алаш*, (№122-123).
Омарбеков, Т. (2021, маусым 10). Майқы би. *Егемен Қазақстан*, (№47).
Сағындықұлы, Ө. (2009). *Сөз төркіндері туралы*. Алматы.
Тілеубердиев, Б. (n.d.). [Article title]. Retrieved from <https://atau.kz/kz/article/7>

References

- Abilasan, Ä. (1998). Köne sözder qūpiyasy (tarihi-etimologiyalyq zertteuler) [The Mystery of Ancient Words (Historical and Etymological Studies)]. Almaty. [In Kazakh]
Kaidar, A. (2003). Tysiacha metkikh i obraznykh vyrazhenii [A Thousand Apt and Figurative Expressions]. Astana. [In Russian]
Kondybay, S. (2008). Kazakhskaya mifologiya (5 t.) [Kazakh Mythology (Vol. 5)]. Almaty. [In Russian]
Kondybay, S. (2008). Kazakhskaya mifologiya (8 t.) [Kazakh Mythology (Vol. 8)]. Almaty. [In Russian]
Köpeiūly, M. Zh. (2008). Shygharmalar zhinaghy (8 t.) [Collected Works (Vol. 8)]. Almaty. [In Kazakh]
Qarataev, T. (1998). Qazaq tarikhy [Kazakh History]. *Qazaq Tarikhy*, (4-5). [In Kazakh]
Qashqari, M. (1993). Tūbi bir türki tili [The Common Turkic Language]. Almaty. [In Kazakh]
Qūdaiberdīūly, Sh. (2015, October 6). Qazaq qaidan shyqqan [Where Do Kazakhs Come From?]. *Aq Jol*, (No. 123/124). [In Kazakh]
Qūlamanova, Z. (2017). Tastağy Taraz tarikhy [The History of Taraz in Stone]. Taraz. [In Kazakh]
Manas entsiklopediiasy. (2015). *Manas entsiklopediiasy* (1 t.) [Manas Encyclopedia (Vol. 1)]. Bishkek. [In Kyrgyz]
Nūrjekeūly, B. (2005, October 13). Maıqy bi [Maiky Bi]. *Zhas Alash*, (No. 122-123). [In Kazakh]
Omarbekov, T. (2021, June 10). Maıqy bi [Maiky Bi]. *Egemen Qazaqstan*, (No. 47). [In Kazakh]
Sağyndyqūly, Ö. (2009). Söz törkinderi turaly [On the Origins of Words]. Almaty. [In Kazakh]
Tileuberdiev, B. (n.d.). [Article title]. Retrieved from <https://atau.kz/kz/article/7>. [In Kazakh]

A.O. Tymbol

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: tymbolova@mail.ru)

Linguocultural Motivation of Historical Phraseologisms

Abstract. The figurative expressions, rhetorical phrases, proverbs, and sayings in our language are not only the spiritual wealth of our people but also the rich history, noble traditions, and precious heritage of our culture and literature, passed down from generation to generation. One of the priceless spiritual values of the Kazakh nation is its national language, and within that language, the «jewels of words,» «special layers,» and «figurative formulas»

found in phraseological units encapsulate the people's customs, social conditions, cultural level, and, in short, their entire essence. Thus, proverbs, phraseological expressions, and famous sayings that reflect the fragments of each era contain informational and linguistic data. By studying such linguistic data, which have been solidified and preserved in the collective consciousness, we can delve into the depths of our history and revive the Kazakh national memory and consciousness, rooted in Turkic origins. Therefore, the analysis of linguistic and cultural units that demonstrate mental historical and cultural unity will undoubtedly contribute to the expansion of our cognitive knowledge. This article explores the linguistic and cultural motivation of historical phraseological units that preserve historical, cultural, and linguistic codes. For example, phraseological expressions such as «All words have a single origin, and the source is Maiky bi,» «If you are in trouble, go to Talas,» «The mountain of Qap, the mountain of Qoyqap,» and «Akhtaban-shuburindi, Alqakol sulama» are analyzed through the reduction technique while considering historical references.

Keywords: historical phraseologisms, informational and linguistic data, national memory and identity, cultural code, linguocultural motivation.

А.О. Тымбол

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: tymbolova@mail.ru)*

Лингвокультурные мотивы исторических фразеологизмов

Аннотация. Образные выражения, риторические обороты, пословицы и поговорки нашего языка – это не только духовное богатство народа, но и богатая история нашей культуры и литературы, благие традиции, драгоценное наследие, которое передается из поколения в поколение. Одним из бесценнейших духовных ценностей казахского народа является национальный язык, и в нем такие «жемчужины слов», «особые слои», «образные формулы», как фразеологизмы, отражают народную психику, социальное положение, культурный уровень и, одним словом, все бытие народа. Таким образом, пословицы, поговорки, фразеологизмы и крылатые выражения, сохраняя следы каждого исторического периода, являются носителями информационных и языковых данных. Изучив эти языковые данные, которые закрепились в народной памяти, мы сможем углубиться в историю нашего народа и возродить казахское национальное сознание, которое берёт начало от тюркского корня. Поэтому анализ лингвокультурных языковых единиц, которые отображают ментальное историко-культурное единство, несомненно, способствует расширению познавательного потенциала. В статье рассматриваются лингвокультурные мотивы исторических фразеологизмов, в которых сохранены исторический, культурный и языковой код. Например, такие фразеологизмы, как «Түтел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», «Тарықсаң – Таласқа бар», «Қап тауы. Қойқаптың тауы», «Ақтабан-шұбырынды, Алқакөл сұлама», анализируются с помощью метода редукции, с использованием исторических данных.

Ключевые слова: исторические фразеологизмы, информационные и языковые факты, национальная память и сознание, культурный код, лингвокультурные мотивы.

Автор туралы мәлімет:

Тымбол А.О. – филология ғылымдарының докторы, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-4757-2618

Information about authors:

Тымбол А.О. – Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-4757-2618

Сведения об авторах:

Тымбол А.О. – доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0002-4757-2618